

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЛЮДИНИ В НОВОЄВРОПЕЙСЬКУ ЕПОХУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ

LEGAL PERSONALITY IN A NEW EUROPEAN AGE: PHILOSOPHICAL AND LEGAL COMPREHENSION

Братасюк В.М.,

*кандидат юридичних наук,
суддя Тернопільського міськрайонного суду*

У статті подано філософсько-правове осмислення правосуб'єктності особи новоєвропейської епохи. На матеріалах творчості відомих мислителів цієї доби розкрито особливості трактування ними правосуб'єктності особи та її складників. Підкреслено, що в новоєвропейську епоху формується уповноважуючий тип правосуб'єктності, на противагу зобов'язуючому типу середньовіччя.

Ключові слова: суб'єкт права, правосуб'єктність, дієздатність, правоздатність, принципи права, тип правосуб'єктності, природне право, людина в праві, закон, юснатуралістична доктрина, легізм, джерело права.

В статье представлено философско-правовое осмысление правосубъектности человека новоэвропейской эпохи. На материалах творчества известных мыслителей этой эпохи раскрыты особенности понимания ими правосубъектности человека и ее составляющих. Подчеркнуто, что в эпоху Нового времени формируется уполномочивающий тип правосубъектности, в противоположность обязывающему типу средневековья.

Ключевые слова: субъект права, правосубъектность, дееспособность, правомочность, принципы права, тип правосубъектности, естественное право, человек в праве, юснатуралистическая доктрина, легизм, источник права.

The article presents the philosophical and legal conception of the personality of the person of the New European era. On the materials of creativity of well-known thinkers of this age, features of interpretation of their personality and its components are revealed. It is emphasized that in the New European era, the empowering type of legal entity is formed, in contrast to the law of the obligatory type of the Middle Ages.

Key words: subject of law, legal personality, capacity, legal capacity, principles of law, type of personality, natural law, person in law, law, legal literature, legalism, source of law.

Постановка проблеми. Людина як суб'єкт права – багатогранна. Вона виявляє себе через сутності різного порядку. Звернення до філософсько-правової думки новоєвропейського часу дає можливість осмислити особливості становлення правової особистості в цю епоху, її правоздатність, витоки її прав, їх обсяг, межі втручання державної влади в права людини, дієздатність, правові обов'язки людини-особистості, питання юридичної відповідальності тощо.

Стан опрацювання даної проблематики виявив, що, на жаль, у нашому правознавстві поки що увага до цієї проблеми дуже невелика, проте розроблення її започатковано такими науковцями, як: В. Бігун, В. Братасюк, О. Грищук, М. Костицький, М. Патей-Братасюк, Л. Петрова, В. Цвік, О. Петришин та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Цікавими є погляди на цю проблему зарубіжних науковців В. Брюггера, А. Ковлера, І. Петрухіна, Н. Рулана, Г. Радбруха [7; 8; 9] тощо.

Мета статті – надати філософсько-правове осмислення правосуб'єктності особи новоєвропейської епохи, на матеріалах відомих мислителів цієї доби розкрити особливості трактування ними правосуб'єктності особи та її складників.

Виклад основного матеріалу. В епоху Нового часу європейці, втомлені понад тисячолітнім періодом

середньовічного способу життя, намагаються зробити переоцінку цінностей, повернути людину в центр світогляду, повернути їй індивідуальну свободу, ствердити її індивідуальність, зруйнувавши становий поділ суспільства, авторитаризм, традиціоналізм тощо. Ця епоха продовжила ствердження людини як особистості та індивідуальності, що особливо важливо для становлення людини як суб'єкта права [4]. Новоєвропейська людина відкрита новаціям, ризикова, повернена до наукових знань, творча, динамічна, сприймає історію як продукт своєї діяльності, а себе мислить рушієм історичного поступу. Це епоха транзитивна, проте вектор суспільного розвитку в напрямі ствердження ринкових відносин і ринкового типу людини був заданий, і Європа поступово його реалізувала, долаючи частковість людини в праві, формуючи сучасну цілісну правову особистість.

Як зазначає А. Михайлов, відбувається кардинальна зміна світогляду: «із нікчемно малої, порівняно з божественним, людина проголошується творцем, майстром, софістично «мірою всіх речей», а місце надприродного, трансцендентного, недоступного для людського розуму Божественного займає співмірна людині природа» [10, с. 105]. Споглядальність людини середньовіччя змінюється принципом

активізму. І.Л. Честнов слушно наголошує, що природа для цієї людини стає ціннісним поняттям – «це обов'язкова для всілякого пізнання та творчості норма правильного, здорового і досконалого, «природне». Вона стає мірилом усіх проявів людського буття: «природна людина», «природне право» і т.п.» [11, с. 33]. Під впливом наукової революції кінця XIV– поч. XVII ст. європеєць усе більше переконується, що за допомогою продуктів раціонального мислення (ідей, теорій, техніки, експерименту, законодавства тощо) недосконалий світ можна зробити досить досконалим.

Порівняно із середньовіччям, в епоху Нового часу людина, звільнена від станової приналежності, стає просто «атомом» суспільного цілого. Тип раціоналістичного природного права приходить на зміну середньовічному схоластичному. Після *Corpus juris civilis* воно стає сильним джерелом, що підживлює розвиток європейського права. Раціоналістичне природне право – це не лише теоретичні вихідні принципи, але й конкретні пропозиції в різних галузях, які пропонувалося використати для перетворень у сфері правового життя, що потребувало кардинальних змін. Все правове мало витримати перевірку розумним природним правом [12].

Варто підкреслити, що саме в рамках раціоналістичної природно-правової парадигми з'являється ідея про те, що природні права людини, які захищали людину від свавілля держави, обмежуючи її повноваження та встановлювали відносини рівності між людиною та державою, є невідчужуваними. Правила і принципи природного права мають бути увідповіднені природі людини – природно-правові концепції цього часу все більше *антропологізуються*.

Перевага природно-правової доктрини, порівняно із законницькою, в тому, що в ній виразно акцентується на нерозривному зв'язку права та моралі. Мислителі новоєвропейського часу переконані в тому, що немає юридичного зобов'язання, до якого не входив би моральний вимір. Людські закони не можуть визнаватись чинними, якщо вони суперечать природному праву [13]. Оскільки людський розум для мислителів новоєвропейської епохи є формою буття світового розуму, то він, як і вся людська природа, є *джерелом природного права*. Ця ідея стала міцним підмурівком індивідуальної свободи новоєвропейської людини – людина має жити не відповідно до встановлених моделей, що передують людській волі, а прагнути до встановлення самого взірця [14, с. 364]. Тут уже рукою подати до ідеї людини як творця права. Вважалось, що основним принципом права є принцип *вільного співжиття* людей, які за допомогою розуму можуть створювати правопорядок з уявлень про цей стан [8]. Ці ідеї стали добрим підґрунтям для становлення сучасної демократичної і правової Європи. Ідея вільного співжиття нерозривно пов'язана з принципом індивідуалізму, започаткованого Відродженням і розвиненим в умовах новоєвропейського часу. Права належать особі безвідносно до громадянства чи підданства, статусу, а лише тому, що людина є розумною природною істотою.

Творчість Дж. Локка демонструє цілу низку ідей, що стосуються правосуб'єктності людини в добу Нового часу. Науковці зазначають, що саме Дж. Локком, по суті, відкрито «першоклітину» всієї системи прав та свобод громадянина – право на життя, на свободу та власність [16]. На його думку, їхнім джерелом є природний розум, який мислиться «розумнішим» від прав людини. Локк відкриває інтегративне право власності: «Людина, будучи паном над самою собою і власником власної особистості <...> *утримує в самій собі велику основу власності*», – писав цей мислитель (курсив наш – В.Б.) [16, с. 287]. Звідси випливає, що найважливішим елементом власності є не речі, а особистісне «я» кожного індивіда. Право власності – це право володіти (власність у вузькому розумінні), свобода розпоряджатися собою (право на життя), свобода цілей, вільного вибору (право на свободу як вільний вибір), отже, право власності передбачає цілий спектр прав, які є ніби передумовами цього інтегрального права [16, с. 466]. Локківська людина має природну правоздатність, концепція природного права виразно антропоцентрична.

Для Дж. Локка людина – це істота, що чинить вільне волевиявлення відповідно до ідеї спільного блага. В цьому полягає її *праводієздатність* – чинити вільне волевиявлення відповідно до вимог спільної волі. Природні права людини узгоджуються з розумом, здоровим глуздом людей і полягають у збереженні життя людей, їхнього здоров'я, майна, індивідуальної свободи тощо. Він зазначає, що свобода в суспільстві – це «свобода чинити за власною волею в усіх діях, коли це не заборонено правилами, і не підкорятися непостійній, неповній, невідомій, деспотичній волі іншої людини» [17, с. 159].

Свобода у цього мислителя, як бачимо, тотожна індивідуальності. Свобода – це атрибут індивідуального буття, в поєднанні з розумом вона виступає основою такого стану людей, який мислителем названо «спільнотворенням». Спільнотворення – це соціальність, єдність якої забезпечується здатністю народу створювати владу таких законів, яких вимагає спільне благо [10, с. 76]. Свобода – це передумова виокремлення людини із зовнішньої природи; це визнання меж, узгоджених суспільно, спільно; це вільне волевиявлення, спрямоване на спільне благо. Завдяки свободі людина стає самостійним *індивідом, що самовизначається*. Це характеристика суб'єкта права, правової особистості. Завдяки такому трактуванню людини, права, закону, держави, як ми бачимо у Дж. Локка, правова особистість, її правосуб'єктність здатні відбуватися.

Локківська людина в праві – правоздатна, оскільки володіє природними правами та обов'язками, але обмежена у своєму волевиявленні межами, установленими спільно, тобто громадянськими законами, що спрямовані на спільне благо. Вона має право вимагати від держави захисту своєї індивідуальної свободи, життя, власності. Ця людина у Дж. Локка дієздатна, вона повинна, окрім реалізації своїх природних прав, «знати закон і діяти в його межах». Мислитель наголошує: «ми народжуємося вільними,

так само, як і розумними; але це не означає, що ми одразу ж користуємося і свободою, і розумом: повноліття приносить одне, приносить і друге» [17, с. 161]. Отже, здійснювати вільне волевиявлення людина може тоді, коли вона стає здатною користуватися розумом, достатнім для досягнення законів.

Дж. Локк, будучи прихильником концепції договірного походження держави, акцентував на ідеї договірної природи громадянства як складової частини правосуб'єктності людини-особистості. Він вважав, що людина вільна вибрати собі підданство, коли досягає повноліття, і лише тоді вона стає членом тієї чи іншої держави [17, с. 68]. «Така концепція договірних відносин між народом в цілому й індивідами, з одного боку, і державою загалом і окремими державними органами, з іншої, передбачає взаємні права та обов'язки сторін, що домовилися, а не одностороннє абсолютне право держави і безправ'я підданих, як це мало місце в гобсівській інтерпретації договірного походження держави, виявляє глибоко гуманістичне наповнення концепції Дж. Локка», – підкреслює В. Нерсесянц [15, с. 468].

Дж. Локк підводить під правосуб'єктність людини, її правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, її самовизначення, захист юридичні гарантії, якими є принцип невідчужуваності народного суверенітету, суспільний договір, принцип розподілу державної влади, правові закони, ідея природних прав людини як реально діючого права, якому має відповідати позитивний закон [18, с. 81–82].

Мислитель намагається раціонально обґрунтувати і показати шляхи і форми реалізації та забезпечення прав людини в суспільстві через такі концепції, як: концепція невідчужуваних прав людини, концепція суспільного договору, індивідуальної згоди на членство в такій державі, концепції розподілу влади тощо.

Т. Гоббс, на відміну від Дж. Локка, створює образ людини закономірної, нормативної, яка зводить своє волевиявлення до закономірності, безвідносно до того, наскільки справедливим є той чи інший закон. Її поведінка перестає бути правовою, вона стає *нормативною, законницькою*. Тобто Т. Гобс ототожнює правоздатність людини-особистості із законоздатністю, хоча насправді вони нетотожні. Вільний вибір як прояв правової суті людини в праві у даному випадку зникає, а отже, зникає людина як суб'єкт права. «Правова сила закону, – наголошує Т. Гобс, – полягає в тому, що він є наказом суверена» [19, с. 214]. Правоздатність людини Нового часу, таким чином, у плані володіння природними правами Т. Гобсом мінімізується остаточно: люди повинні мати лише такі невідчужувані права, як: право чинити опір тим, хто зазіхає на здоров'я людини, хто хоче цю людину закувати чи відправити в тюрму. *Природні права* зводяться Т. Гоббсом лише до *чисто вітальних чи біологічних прав*. Підданий може не виконувати накази суверена, якщо вони руйнують ту мету, заради якої було створено державу [15, с. 461]. З цих міркувань Т. Гобса дуже виразно проступає на поверхню *біологізаторсько-механістичний образ гобсівської людини в праві* [15, с. 462].

У гобсівській метафізичній системі «не було місця для трансцендентних вартостей» [10, с. 52]. Його ідеї були запозичені утилітаристами, зокрема І. Бенгтамом та його послідовниками, які взагалі відмовилися від ідеї природного права та аксіологічного підходу до нього. Держава у Т. Гоббса є гарантом людської свободи безвідносно до форми правління, форми державно-політичного режиму. Він її абсолютизує, робить особливою цінністю, вона в усіх випадках виступає «однією особою», що втілює волю всіх людей, а тому її воля – це воля всіх [20, с. 331].

Т. Гоббс вважав, що в державному суспільстві може мовитися лише про свободу держави, а не людини. На його думку, будь-який закон покликаний бути засобом обмеження свободи людей. В той час, коли Дж. Локк мислить закон як форму свободи, у Гоббса закон виступає інструментом обмеження цієї свободи. «Цивільний закон є зобов'язання, – писав Т. Гоббс, – і він віднімає у нас ту свободу, яку дає нам природне право» [20, с. 331].

Звернімо увагу: автором права, що зводиться до закону, у Т. Гоббса виступає держава, людині-індивіду в цьому праві відмовлено. Критерієм істини у праві виступають правила, створені державою, тобто закони, які у Т. Гоббса є знаряддям в руках суверена для реалізації його цілей у практичному житті. Людина з її правами поряд із сувереном з його законами принижена та зневажена. Суверен має бути цензором, контролером, управлінцем, має контролювати навіть наукові дослідження і громадську думку. Держава, за Т. Гоббсом, є втіленням диктату над людиною завдяки законам, які резюмують безправ'я підданих, несвободу, залежність від держави, диктат її над людиною.

Суб'єктивне право включає в себе не лише вільне волевиявлення людини, але й *вимогу до держави захистити її право*. Вільне волевиявлення індивіда в контексті гобсівської концепції неможливе. Людина не має природних прав, у неї є лише ті права, які видані державою. Очевидно, вона може вимагати виконання зобов'язань стосовно себе, закріплених у законах, іншими індивідами, але ці зобов'язання мають бути закріпленими в законах. Тобто виконання стосується лише тих зобов'язань, що є в написаному праві. Індивід може вимагати також у держави захисту його законних інтересів, тобто захищених законом, але не інших. Захисну функцію держави як складову частину правосуб'єктності Т. Гоббс абсолютизує. Метафізична система, в межах якої було сконструйовано своєрідну ідеальну реальність, дала збій у плані перевірки її на відповідність європейській державно-політичній практиці – через два століття в європейському просторі появляються державні машини фашистського покроя, які стануть знаряддям знищення і людини з усіма її правами та свободами, і цілих народів [10].

Дієздатність як складова частина правосуб'єктності особи зводиться Гоббсом до можливості реалізувати не природні права, а лише закони. Тобто *правова дієздатність підмінюється законодавст-*

ністю як здатністю реалізовувати закони суверена, які у Т. Гоббса заперечують змістовно-формальні характеристики права, підмінюючи їх владно-наказовою суттю [19; 20].

Концепція Т. Гоббса є легістською, вона благословляє насильство та свавілля влади стосовно людини. Вона руйнує її як суб'єкта права, перетворюючи в об'єкт законницького впливу держави. *Гоббсівська людина не є особистістю, а тому бути суб'єктом права вона не може.* Ця людина – це маріонетка в руках Левіафана, підданий суверена, законслухняна, але не правосвідомою. Вона живе поза свободою волевиявлення, вона мислить закон, що є наказом влади як право, вона не має духовно-культурного виміру в індивідуальному бутті, а тому таких цінностей в праві, як справедливість, людська гідність, добро, свобода як вільний вибір тощо вона не знає. Вона не мислить себе творцем права. Вона – другорядна, вторинна після Левіафана. Особа для Т. Гоббса – це завершена, самозакрита, непорушна частка буття, її права біологічні – від природи, інші – надані державою і гарантовані законом [19; 20]. Ця людина – індивідуаліст, що перейнятий лише приватними інтересами, керована почуттям страху та одночасного домагання свободи самозадоволення. Єдиним засобом безпеки суспільства, що складається з таких людей, є держава, що заперечує індивідуальну свободу та права громадянина, підмінюючи їх законом. Т. Гоббс розвиває в новоєвропейську епоху легістську доктрину, в якій правосуб'єктність людини особистості тотожна законсуб'єктності.

У природно-правовій парадигмі *правоздатність* новоєвропейської людини у зв'язку із руйнуванням станової структури суспільства, його атомізацією та поширенням концепції невідчужуваних природних прав людини, даних їй від природи, *незмінно розширилась.*

До розширення правоздатності новоєвропейської людини безпосереднє відношення має раціоналістична концепція Декарта, яка проголошує розум людини активним началом.

Правосуб'єктність людини новоєвропейської епохи не вичерпується тим, що ця людина має низку природних невідчужуваних прав та обов'язків, що увідповіднені морально-раціональному виміру. На відміну від середньовіччя, де джерелом права, його творцем мислився Бог, в модерній правосвідомості саме людський розум та моральність, здоровий глузд, що увідповіднений законам буття, є джерелами права. Прикметно, що в цих концепціях субстанційною основою права проголошено окрему особу, автономного суб'єкта, індивідуалізовану людину, яка, будучи носієм рації, здатна до *правотворчості, нормотворчості*, тобто є джерелом і *творцем права.* Проте тут важливо наголосити на наступному моменті: *людина в раціоналістів новоєвропейської епохи не виступає в усій повноті її буття. Вона, радше, окремішній індивід, особина, особа, а не соціальна істота, особистість, духовно-культурний феномен.* Такою вона виступає у Декарта, Дж. Локка, Т. Гоббса, Г'юма, Т. Берклі та ін. Так, Б. Кістяківський наголошував,

що під час вирішення всіх державних та правових питань усі політичні теорії XVIII ст. «так чи інакше виходили у своїх теоретичних побудовах з окремішньої людини. Суспільство розглядалось в цей час як проста сума окремих людей» [23, с. 288]. Проте ця людина не мислиться невід'ємною частиною соціокультурного буття. Вона живе десь поза конкретним часом і простором. Такою ж є теоретично і її правотворчість – вона певним чином стерилізована, звільнена від елементів, характеристик живого життя.

Отже, автором права в новоєвропейську епоху виступає окремішний людський індивід, що є частиною природи, і здатний мислити. Акцент на правах людини, що є первинними, непорушними, абсолютними, – це теж особливість трактування правоздатності новоєвропейської людини, порівняно із середньовіччям, де природне право мислилося як апіорні принципи, виток яких – у Богові як вищій Справедливості та Добрі. Абсолютність прав людини пояснюється незмінною раціонально-моральною природою людини, якою вона постає в епоху Нового часу.

Наживши досвід свободи віросповідання, європейський індивід підняв на порядок денний питання недоторканності його власності і не лише духовної, але й матеріально-предметної. *Для розвитку ринку, для володіння всіма передумовами обміну необхідно було зробити акцент на невідчужуваності прав людини* [22, с. 105]. Саме із цієї епохи в Західній Європі з'являється такий масовий феномен, як підприємництво і його основа – людина-підприємець.

Дослідники зауважують, що саме в новоєвропейській юснатуралістичній філософії права, порівняно із середньовіччям, *правосуб'єктність людини змінюється в напрямі зміщення акценту із правозобов'язаності на правоуповноваженість.* Це нескладно пояснити, якщо взяти до уваги місце людини в картині світу середньовіччя та новоєвропейської епохи. В першій – людина не є самостійним елементом у світобудові. Її місце та призначення підпорядковані Богові, який є центром світобудови, тому їй сподіватися на особливе місце в юридичному світі навряд чи можна було. Ситуація змінюється в епоху Нового часу, який формує новий світогляд, відповідно до якого людина є центром світобудови, соціальним атомом. Оголосивши себе центром світобудови, новоєвропейська людина стала поступово формувати своє домінуюче становище і в правовій сфері. Уповноважуюча домінанта в правосуб'єктності цілої низки природно-правових концепцій свідчила, що процес становлення людини-особистості в праві, та й загалом в європейській історії увійшов в нову фазу розвитку.

Висновки. Новоєвропейська епоха – це своєрідна революція в процесі становлення людини-особистості загалом та людини-особистості як суб'єкта права зокрема. Якщо коротко, то суть її полягала в тотальному вивільненні людини із залежності від колективістського «ми», найперше від тотального впливу церкви, яка втрачала свій тотальний вплив на людину; в соціальному – від сеньйора, оскільки руйнувалися засади феодального устрою, ламалася

феодална драбина; в політичному – від залежності від короля, державних інституцій, які занепадали.

Зобов'язуючий тип правосуб'єктності домінував до новоевропейського часу. *Правосуб'єктність уповноважуючого типу* стає базовою засадою для формування аналогічного типу людини – людини ринкового типу. Епоха вимагала формування автономної особистості, яка б стала одним з основних рушіїв новоевропейської історії. Право відреагувало на цю вимогу,

спочатку теоретично – появою в природно-правових концепціях правосуб'єктності уповноважуючого типу, яка незмірно розширювала простір індивідуальної свободи, а згодом – після низки соціально-політичних перетворень – і на практиці. Правонаділяюча чи правоуповноважуюча модель правосуб'єктності стала запереченням феодалізму, середньовіччя, його станового права, що ділило людей на різні сорти відповідно до соціальної приналежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бігун В.С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 126–128.
2. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. К.: Атіка, 2007. 432 с.
3. Загальна теорія держави і права / за ред. проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. Харків «Право», 2002. 425 с.
4. Патей-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права. К., 2010.
5. Філософія права: навч. посібн. / за ред. О.Г. Данільяна. К.: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
6. Братасюк В.М. Особливості становлення особистості як суб'єкта права в контексті реалізації принципу верховенства права. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал права / за заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. С. 161–181.
7. Рулан Н. Юридическая антропология: уч. для вузов; пер. с фр. М., 1999. 310 с.
8. Радбрух Г. Философия права. М.: Международные отношения, 2003. 238 с.
9. Ковлер А.И. Антропология права: учебник. М.: Норма, 2002. 480 с.
10. Михайлов А.М. Идея естественного права: история и теория. М.: Из-во «Юрлитинформ». С. 105.
11. Актуальные проблемы теории государства и права. Эпистемология государства и права: учебное пособие.: СПб, 2004. С. 33.
12. Берман Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М.: Из-во МГУ., 1998. 623 с.
13. Фуллер Л. Мораль права. К.: Сфера, 1998. 232 с.
14. Исаев И.А. Власть и закон в контексте иррационального. М., 2006. С. 364.
15. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М, 1998. 652 с.
16. Локк Дж. Опыты о человеческом разумении. Соч.: в 3-х т. М.: Мысль, 1985. Т. 1. 622 с.
17. Локк Дж. Два трактата про врядування. К.: Основи, 2001. С. 159.
18. Локк Дж. Избранные философские произведения. Москва. С. 81–82.
19. Гоббс Т. Левиафан. М.
20. Гоббс Т. О свободе и необходимости. Сочинения: в 2-х т. М.: Мысль, 1989. Т. 1. С. 331.
21. Кистякинский Б. Философия и социология права. СПб., 1998. С. 288.
22. Спиридонов Л.И. Теория государства и права: учебник. М., 2001. С. 105.
23. Кистякинский Б. Философия и социология права. СПб., 1998. С. 288.